

ЗІ СПАДКУ НАШИХ ПОПЕРЕДНИКІВ

Олександр Галенко

ДВІ СТАТТІ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІДНОСИН ІЗ НЕНАДРУКОВАНОГО ЗБІРНИКА 1930-х рр. “УКРАЇНА І СХІД”

У 1990 р. під час роботи Першого конгресу українців у Києві, розшукаючи на прохання академіка О. Прицака працю А. Кримського про хазар, я натрапив у фонді Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського (Фонд Х) на збірку наукових праць під назвою “Україна і Схід”, що готувалася під керівництвом А. Кримського. Тоді ця праця і не була надрукована. Через рік я скопіював декілька найцікавіших, на мій погляд, праць із цього невиданого збірника, сподіваючись опублікувати їх разом в окремому збірнику або поодиноці – в журналі “Східний Світ”. З різних причин, про які йтиметься далі, видати окремо всі відібрані статі виявилось неможливим.

У 1993 р. С. Кіржаєв та В. Ульяновський надрукували огляд цього збірника, в якому, зокрема, подали відомості про історію його створення, список заголовків усіх статей та матеріалів. Автори розвідки також спеціально розглянули три статті, що стосувалися українсько-турецьких відносин. Таким чином, відомості про цю колективну сходознавчу працю було введено до наукового обігу.

Виявилось², що ця збірка готувалася спеціальною Комісією для вивчення Близького Сходу та Візантії ВУАН, яка існувала у 1930–1934 рр. Спочатку комісію формально очолювали академік А. Кримський та професор К. Штепа (останній, щоправда, виконував роль споглядача). Секретарем Комісії був Г. Лозовик. Сама комісія перебувала в Києві, але її співробітниками

та кореспондентами були відомі сходознавці, візантиністи, археологи та історики, які тоді працювали в інших містах України: Ф. Петрунь, Т. Кезма, Б. Курц, П. Лозієв, П. Кудрявцев, Т. Грунін, В. Дубровський, а також вчені з Москви та Ленінграду, в тому числі тюрколог В. Гордлевський та арабіст І. Крачковський. Взагалі комісія залучила до співпраці усіх візантиністів та науковців з інших галузей, які в своїй роботі торкалися проблем Сходу.

Комісія підтримувала стосунки зі своїми співробітниками в інших містах листовно, поштою ж надсилалися наукові розвідки³. Комісія також збиралася на засідання, під час яких виголошувалися та обговорювалися наукові доповіді⁴. Ось такі доповіді й розвідки лягли в основу збірника "Україна і Схід".

2 лютого 1933 р. зібрані матеріали, що склали три папки, кожна з яких мусила стати томом збірника, було передано до видавництва ВУАН. Після цього статті додатково обговорювалися на засіданнях Комісії, на яких авторам рекомендувалося внести певні доопрацювання. Останні здебільшого стосувалися "виправлення" статей в дусі вкрай звulьгаризованої на той час в СРСР теорії класової боротьби.

Неважко уявити собі хід цих дискусій, що насправді влаштовувалися як метод політичних репресій, і здається, що С. Кіржаєв та В. Ульяновський даремно дозволили собі зробити ремарку про чесність тих чи інших учасників цих обговорень. Якими б брутальними та істеричними не були репліки на адресу авторів статей, протоколи засідань залишають враження спланованості пристрастей, що вирували під час обговорень. Інколи здається, що вони були виставою, влаштованою просто для класово чутливого начальства. Не можна, приміром, серйозно ставитися до закидів проф. Олександра Оглобліна на адресу Миколи Петровського з приводу недостатнього оволодіння ним класового підходу, які прозвучали під час обговорення його статті 24 січня 1931 р. Сам О. Оглоблін на той час уже сам був затаврований як "націонал-ліберальний струвіянець" та "ідеолог української буржуазії", пережив арешт, і йому ще судилося пережити справжнє публічне судилище під назвою дискусії⁵. До того ж варто згадати, що у 1942 р. шляхи "критика" О. Оглобліна та "критикованого" М. Петровського діаметрально розійшлися: О. Оглоблін у цьому році назавжди залишив Україну, і йому вже не судилося (він помер 1992 р. у США) повернутися на батьківщину, а М. Петровський очолив на п'ять років Інститут історії АН УРСР. Ясно, що справжні вчені, хоч і страждали від політичних репресій, все ж таки були свідомі карикатурності цих дискусій та обговорень, що влаштовувалися лише для приниження вчених. Тому брутальність зауважень до своїх колег, якої вимагав сценарій таких дискусій і яка була зовсім не властива справжнім науковим дискусіям, не повинна тепер вводити в оману, як і класова риторика чи покликання на класиків марксизму у самих працях дослідників.

Важливіше було те, що марксистська риторика, по суті, так і залишилася чужорідним тілом як в матеріалах обговорень, так і в самих статтях збірника. Так, під час обговорення статті В. Дубровського "Про деякі татарсько-

українські терміни й про гіпотези М. Слабченка” А. Кримський аж ніяк не покликався на теорію класової боротьби, зауважуючи, що В. Дубровський як і М. Слабченко однаково не готові займатися сходознавчими лінгвістичними “розправами”. До речі, ця точка зору А. Кримського сприймається буквально теперішньою редкологією “Східного Світу”, тому друкувати згадану статтю поки що видається недоцільним. Відтак погоджуючись із думкою С. Кіржаєва та В. Ульянівського про історіографічне значення збірника як ілюстрації до стану сходознавства в Україні на початку 1930-х рр., всеж таки, мабуть, не можна підтримати їхній висновок про необхідність повної публікації збірника. Тим більше, що статті, присвячені сучасним проблемам країн Сходу, навіть тоді не претендували на якусь науковість.

І навпаки, критикована лише за “класово незрілий” аналіз стаття М. Петровського “З матеріалів до історії українсько-турецьких взіємин другої половини XVII-го віку”, хоч і просякнута у висновках класовою фразеологією, залишається прикладом професійної археографічної праці. Між іншим, закид того ж таки О. Оглобліна про те, що ця стаття М. Петровського є “найгіршим гатунком документалізму” та зразком “методи дріб’язкової техніки збирання матеріалів” тепер навпаки служить, з певними поправками, як достойний комплімент й авторитетна рекомендація до друку⁶.

Стаття В. Дубровського “Посольство Гетьмана Івана Мазепи до Туреччини та Криму 1699–1700 рр.” взагалі була одностайно схвалена на засіданні Комісії ще у 1931р.

Отже, здається, вартові інтересів пролетаріату в цілому правильно зрозуміли чи відчули показну, формальну суворість обговорень і мали досить підстав припинити підготовку збірника до друку в середині 1934 р. У 1937 р. рукопис збірника, що втратив перспективи на вихід у світ, було передано до рукописного відділу академічної бібліотеки.

І нині ці матеріали зберігаються у трьох папках під назвою “Україна і Схід” в Інституті рукописів при Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського⁷. Матеріали в папках зброшуровані, що інколи утруднює роботу з ними. Особливо постраждала від брошурування фотокопія листа великого візира Гюсейн-паші до Івана Мазепи, якого підготував до друку В. Дубровський. Списку заголовків статей нема. Самі статті, хоч і передруковані на друкарській машинці, є, здебільшого, авторськими рукописами, що були надіслані до редкології збірника. Лише статті візантиністів, очевидно, передруковувалися всі разом, але автори не доопрацьовували їх після передруку. Через це в них не було вписано чимало іншомовних цитувань та бібліографічних посилань на іншомовні видання. В решті рукописів іншомовні включення частково вдруковані на машинці, але переважно вписано від руки.

Для того, щоб тепер видати збірник у повному обсязі, потрібно відновити пропущені місця, що без оригінальних рукописів, по суті, неможливо. Також потрібно додатково перевірити власні назви та терміни, щоби не повторювати цілком можливих друкарських помилок. Сумна історія видання у

“Віснику Академії наук України” (1993, №№1–2) уривків з праці А. Кримського “Хазари”, розпочате М. Веркальцем і припинене через відсутність додаткового наукового опрацювання рукопису говорить сама за себе⁸. При цьому слід враховувати різноманітність тематики і жанрів поданих у збірнику матеріалів. За тематикою матеріали присвячені різним питанням історії Візантії, українсько-турецьких стосунків, історії сходознавства, модерній історії Сходу. За жанрами, матеріали представлені статтями, виданнями документів, хронікою і т.п. Отже, доопрацювання збірника, принаймні неопублікованих матеріалів, потребувало б зусиль від різних фахівців. Тому єдиною можливим способом публікації, здається, може бути постатейне їх видання в міру можливості забезпечити додаткове доопрацювання.

От чому тепер для рубрики “Зі спадку наших попередників” відібрано лише дві статті з цього збірника “Україна і Схід”.

Стаття В. Дубровського “Посольство гетьмана Івана Мазепи до Туреччини та Криму 1699–1700 рр.” та стаття М. Петровського “З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII-го віку” об’єднані спільною темою та жанром: обидві являють собою публікації джерел до історії стосунків України з Османською імперією після Хмельниччини.

Ці статті присвячені темі, яка становить інтерес не лише для сходознавства, а, власне, османістики, але й для історії України та Росії. Українсько-турецькі стосунки поки що дуже мало досліджені, залишаючись в тіні стосунків Османської імперії з Московщиною та Російської імперією. Через це автори першої публікації про збірник “Україна і Схід”, не змогли правильно оцінити висновки В. Дубровського, поставивши йому в провину перебільшення ролі України в переговорах між Московщиною та Османською імперією. На їхню думку, гетьманська адміністрація була лише посередником у московсько-османських стосунках. Не маючи можливості входити тут у всі політичні справи у Причорномор’ї на початку XVIII ст., оскільки сподіваюсь незабаром опублікувати результати своїх студій в цій галузі⁹, можу поки що заявити про свою повну згоду з висновками В. Дубровського: він не поспішив приписати гетьманській Україні роль самостійної політичної сили. Крім того, в спеціальному дипломатичному коментарі документа із статті В. Дубровського, я наведу аргументи на користь його думки.

Не можу погодитися також із зачіпками (хоч і висловленими неконкретно) до археографічних принципів видання турецького документа. Навпаки, в статті подано всі стандартні елементи наукового видання османських актових джерел, а саме: транслітерацію, переклад і фотокопію документа. Матеріал, підготовлений В. Дубровським, не просто відповідає навіть сучасним світовим науковим стандартам, але й був свого часу оригінальним завдяки транслітерації тексту саме турецькою латиницею, запровадженою в Туреччині з листопада 1928 р., а не арабським письмом, як це звичайно було раніше. Крім того, у статті наведено оригінальний переклад османського листа латинською мовою, який було виконано для самого адресата. Це привело ав-

тора до цікавих спостережень про гетьманську канцелярію, які я повністю поділяю, дарма що їм бракує точної. В розвідці правильно датовано документ і показано політичне тло стосунків Мазепи з Портою. Словом, якби збірник "Україна і Схід" був виданий, публікація В. Дубровського могла б стати першим виданням османських джерел в Україні. Притому вона відповідала б найвищим науковим стандартам. По ній видно, що українська османістика на початку 30-х років вже стояла на міцному науковому фундаменті і українській науці було вже чого втрачати в цій галузі.

Підсумовуючи представлення статті В. Дубровського, можна зазначити, що їй бракувало хіба що дипломатичних та мовних термінологічних коментарів. Тому текст документа буде супроводжено в цьому виданні такими коментарями. Додатково буде зроблено ще й переклад документа українською мовою. Переклад В. Дубровського точно передає зміст турецького документа і є елегантним за стилем. Проте українська мова з її слов'янським синтаксисом, що має чимало спільних рис із турецьким, краще пасує для передачі структури документа і щодо відтворення послідовності викладу думки, аніж германські чи романські мови, в тому числі й латина. Тому до українського перекладу можна висувати підвищені стилістичні вимоги. Османський текст можна намагатися перекладати якщо не слово в слово, то принаймні рядок тексту на рядок перекладу¹⁰. Тим більше, що такий стандарт вже працював свого часу, наприклад, в гетьманській канцелярії XVII ст. Так, якщо подивитися на переклад турецького листа російською мовою, що наведено в статті М. Петровського, то навіть без тексту оригіналу в ньому легко розпізнати канцелярські звороти, властиві для османських документів даного типу. Це, між іншим, є зайвим доказом, що переклад було зроблено саме з турецького оригіналу. Отже і тепер переклад українською мовою може відповідати саме таким вимогам.

Стаття М. Петровського спеціально не потребує історичних коментарів. Варто лише звернути увагу на те, що для османістики вона становить значний інтерес, якщо не звертати увагу на вимушені реверанси на адресу теорії класової боротьби. Тим більше, що в цій статті наведено три цікавих документи з московських архівів, значення яких для сходознавства і зокрема для османістичних студій не є секретом.

Обидві статті публікуються за сучасними вимогами до оформлення, прийнятими для "Східного Світу", але їхній текст наводиться в повному обсязі. Допущені зміни позначені в примітках. Як уже було зазначено, публікація супроводжуватиметься коментарями та новим перекладом листа до Івана Мазепи від великого візира Амуджазаде Гюсейн-паши.

---

¹ Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій української орієнталістики 1920-х – 1930-х років: незнаний збірник "Україна і Схід" // Україна в минулому. Вип. IV. Київ–Львів, 1993. С. 26–89.

² Тема публікації була предметом обговорення на науковому семінарі в Інституті сходознавства у жовтні 1997 р., під час якого дослідницею історії сходознавства на Україні Еллі Григорівні Циганковій було висловлено кілька зауважень та уточнень до інформації, поданих пп. Ульяновським та Кіржаєвим. Тому у наведеному огляді я користаюся цими рекомендаціями і складаю Е. Циганковій подяку за можливість скористатися ними у цій публікації ще до видання її власної розвідки про роботу означеної Комісії.

³ В матеріалах комісії збереглися залишки конверту, в якому В. Дубровський надіслав на ім'я К. Штепи одну із своїх статей. На конверті збереглася адреса, за якою перебувала комісія: вул. Короленка 12 А в Києві.

⁴ Протоколи цих засідань та інші матеріали Комісії осіли у фондї Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (ВУНАС), що зберігається нині в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського – фонд Х.

⁵ Докладніше про О. Оглобіна та його ставлення до подій 1930-х рр. див. У статті Л. Винара “Олександр Петрович Оглоблін (1899–1992)”, надрукованій в “Українському Історичному”, №1–4 (116–119)б, 1993, с. 7–57.

⁶ В. Ульяновський та С. Кіржаєв також відзначили, що наведені в статті “висновки протирічать не лише фактам, але й наведеним М. Н. Петровським документам”.

⁷ Ф. Х, од. зб. 14634, 14635, 14636.

⁸ Це видання праці Кримського було припинене на вимогу академіка О. Прицака.

⁹ Про результати своїх дослідів на підставі листування турецько-татарських документів в архіві Копла Війська Запорізького (фонд 229 Центрального державного історичного архіву) я вже доповідав на різних конференціях, в тому числі на двох османістичних конференціях 1992 та 1996 рр. в Кембріджі та на III Конгресі українців, на науковому семінарі в Інституті сходознавства.

¹⁰ Про принципи наукового перекладу османських джерел на українську мову див.: Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі “Дар великих мужів у воюванні морів”// *Marra Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*. Львів–Київ–Нью–Йорк, 1996. С.348–349.

